

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2022.55.063>

УДК 334.757(430):[341.38:338.246.8]

JEL: L220, N1, N4, P120

Сливка Т.О., кандидатка економічних наук,
наукова співробітниця відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6955-5539>
e-mail: tanya_slivka@ukr.net

НІМЕЦЬКІ КОНЦЕРНИ: ПОВОЄННЕ ВІДРОДЖЕННЯ ТА РОЛЬ У ВІДБУДОВІ ЕКОНОМІКИ¹

Стаття присвячена дослідженню ролі великого бізнесу у повоєнній відбудові економіки ФРН після Другої світової війни. Метою статті є дослідження ролі німецьких концернів у повоєнному відновленні економіки Німеччини для екстраполяції цього досвіду при розробленні та реалізації плану відбудови України. На основі наукового аналізу історико-економічної літератури охарактеризовані основні риси німецького корпоративного сектора у повоєнні роки. В результатах дослідження визначені найбільші концерни в традиційних для Німеччини галузях та особливості збереження військово-промислового потенціалу країни. Розкрито двоякий характер декартелізації німецької промисловості, що передбачала боротьбу з монополізмом та водночас сприяла збереженню великих промислових підприємств. Встановлено, що швидке відродження промислових імперій стало можливим завдяки поєднанню умілого управління бізнесом, сприятливої ринкової кон'юнктури та збереженню тривалих бізнес-зв'язків із довоєнного часу. Підкреслено значення диверсифікації діяльності великих підприємств у повоєнний період для пристосування до нових умов, що склалися на внутрішньому та міжнародно-

¹ Публікацію підготовлено в рамках виконання НДР «Еволюція парадигми та доктрин економічної взаємодії держави та ринку» (№ держреєстрації 0119U10362) відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України».

му ринках. Встановлено, що особливістю німецького бізнесу є родинні зв'язки у сімейних підприємствах, що мали важливе значення для повоєнного відновлення. Отримані результати дослідження мають важливе значення для розуміння шляхів та методів відновлення діяльності великого бізнесу та економіки загалом після війни, а також показують, що існують ефективні форми поєднання інтересів держави, бізнесу і суспільства, які й забезпечили швидке відродження Німеччини після Другої світової війни.

Ключові слова: історія війни, історія промисловості, капіталістичне підприємство, корпоративна група.

Slyvka T.

GERMAN CONCERNS: POST-WAR REVIVAL AND THE ROLE IN ECONOMIC RECOVERY

The article is concerned with studying of the role of the role of the big business in the post-war reconstruction of the German economy after the Second World War. The purpose of the article is to study the role of concerns in the post-war recovery of the German economy to extrapolate this experience in the development and implementation of the reconstruction plan of Ukraine. The main features of the German corporate sector in the post-war years are characterized based on the scientific analysis of historical and economic literature. As a result of the study, the largest concerns in traditional German industries were determined and the features of preserving the country's military-industrial potential were identified. The dual nature of the decartelization of German industry, which provided for the fight against monopoly and at the same time contributed to the preservation of large industrial enterprises, was determined. It is established that the rapid revival of industrial empires was made possible by a combination of skillful business management, favorable market conditions and the preservation of long-standing business connections from pre-war times. The importance of diversification of the activities of large enterprises in the post-war period in order to adapt to new conditions in the domestic and international markets is emphasized. The feature of German business such as family ties in family businesses which were important for post-war recovery is determined. The results of research are important for understanding

the ways and methods of recovery of big business and the economy in general after the war, and also show that there are effective forms of combining the interests of the state, business and society, which ensured the rapid revival of Germany after the Second World War.

Keywords: *capitalist enterprise, corporate group, industrial history, war history.*

Постановка проблеми. Розпочата росією війна та окупація російськими військами значної території суверенної України спричинили, окрім тисяч смертей мирного населення, масштабні руйнування цивільної інфраструктури, а також цілеспрямоване знищення окупантами промислових підприємств, що забезпечували економічну стабільність держави. Тому питання відновлення промислового потенціалу економіки України майже від самого початку війни стало одним з ключових при обговоренні стратегії повоєнної відбудови. Серед науковців розгорнулася дискусія про ресурси та механізми повоєнного відновлення економіки України, зокрема про формування нової моделі економічного розвитку, в якій важливе місце займатиме високотехнологічне виробництво. Утім, відбудова господарства на основі сучасних технологій одночасно потребує як реконструкції після руйнувань, так і модернізації та технологічного переоснащення промислових підприємств. У цьому контексті важливим є історичний досвід відновлення німецької промисловості після Другої світової війни. Приклад повоєнної відбудови Німеччини є показово успішним і саме німецькі концерни були важливою складовою цього відновлення. Отже, дослідження повоєнної історії німецьких концернів та ролі промисловців Німеччини у забезпеченні економічного розвитку країни є актуальним та може бути корисним для прийняття управлінських рішень щодо збереження вітчизняних великих промислових підприємств як основи економіки.

Аналіз останніх досліджень. Іноземний досвід повоєнної відбудови економіки широко висвітлюється у наукових публікаціях та засобах масової інформації від початку широкомасштабного вторгнення російських військ на територію України. Зокрема науковий аналіз та історичний огляд повоєнного розвитку інших країн представлений у дослідженнях Гуменюка В. [3], Железняка Я. [7], Іванова С. [9], Сидорчука К. [16] та ін. Крім то-

го, питанням відновлення української промисловості та формування нової моделі економічного розвитку після війни присвячені праці Дейнеко Л. [5], Зверякова М. [8], Кіндзерського Ю. [10], Пилипенка Я. [13], Підоричевої І. [14] та ін. Серед історичних досліджень повоєнного розвитку слід відмітити працю Джадта Т. [6], що присвячена історії Європи від 1945 року.

Мета статті – визначити роль концернів у відбудові економіки Німеччини після Другої світової війни для екстраполяції цього досвіду при розробленні та реалізації плану відбудови України.

Основні результати дослідження. Високий рівень концентрації виробництва і капіталу був притаманний економіці Німеччини ще з часів промислового перевороту. Німецькі картелі, синдикати, трести виступали активними учасниками економічного і соціального життя країни й зіграли значущу роль у розпалюванні Першої та Другої світових воєн. Саме конкурентоспроможність монополістичних об'єднань, їхні фінансові можливості були основою німецької військової машини та безпосередньо забезпечували німецьку армію. Напередодні Другої світової війни великий капітал був сконцентрований у компаніях, що мали довгу історію і власниками яких були цілі династії підприємців, у галузях гірничої, металургійної, хімічної промисловості, машинобудування, та виробництва воєнної техніки: Krupp AG, IG Farben (об'єднувала BASF, Bayer, Agfa, Hoechst та ін.), Siemens, Bosch, AEG, BMW, Daimler-Benz, Porsche та ін.

За результатами Другої світової війни військово-промисловий потенціал Німеччини підлягав ліквідації, що передбачала деконцентрацію економічної сили у вигляді концернів, синдикатів, картелів, трестів, пов'язаних із військово-промисловим комплексом. Крім того, Німеччина зобов'язувалася виплатити країнам антигітлерівської коаліції 20 млрд дол. репарацій у тому числі у вигляді вивезення обладнання з німецьких підприємств.

Утім, по завершенні війни, станом на травень 1945 року, було знищено трохи більше 20% німецьких промислових заводів. Навіть у Рурському районі, на який припала найбільша кількість бомбардувань, дві третини всіх заводів та устаткування залишилися неушкодженими [6, с. 137]. Сучасний дослідник історії родини німецьких промисловців Крупнів відмічає: «Парадоксальний факт: розбиті німецькі промисловці з'явилися з-під

руїн та диму 1945 року, маючи ніким не помічений, але дуже суттєвий актив. Так, цегляна кладка заводських стін була зруйнована в пил, але верстатний парк залишився недоторканим. Треба врахувати також, що за шість років поразок та перемог виробництво верстатів у Рурі подвоїлося. Значна частина їх була у підвалах, де ці машини змашували двічі на тиждень і зберігали до кращих часів» [11, с. 205].

Отже, промисловий потенціал німецьких корпорацій було переважно збережено, не зважаючи на руйнування під час війни. Так, наприклад, машинобудівна галузь у новоутвореній Західній Німеччині внаслідок війни втратила лише 6,5% виробничих потужностей [6, с. 138]. На заводі Volkswagen 91% обладнання вціліло після бомбардувань та післявоєнного мародерства, і станом на 1948 рік компанія могла виготовляти кожну другу машину в Західній Німеччині. Німецький Ford також загалом не постраждав. Завдяки воєнним інвестиціям третина німецького промислового обладнання станом на 1945 рік не була у використанні й п'яти років – проти лише 9% у 1939 році, «а ті галузі, у які Німеччина найбільше інвестувала для воєнних цілей – оптика, хімічна й легка промисловість, транспорт, кольорові метали, – власне, й забезпечили економічний розквіт у 1950-х» [6, с. 141–142].

Водночас економічне становище Німеччини в перші повоєнні роки було вкрай важким. Рівень промислового виробництва був штучно обмежений союзниками, причому без врахування реальних потреб країни. Високий рівень безробіття, інфляція, нестача продовольства, соціальна напруженість зумовили надзвичайно тяжкі умови для німецького населення. З огляду на це, а також політичні мотиви, західна адміністрація невдовзі була змушена відмовитись від широкомасштабного демонтажу обладнання та сприяти відновленню роботи промислових об'єктів. Водночас заявлений союзницькою адміністрацією процес декартелізації економіки зіштовхнувся із рядом проблем і також зазнав змін.

По-перше, не існувало єдиного підходу до декартелізації в різних зонах окупованої Німеччини. По-друге, не було визначено загальних критеріїв поняття «монополістичне об'єднання». Крім того, демонтаж великих німецьких підприємств загрожував повним зривом репараційних поставок та призводив до руйнування виробництва. У зв'язку з цим декартелізація стала про-

водитися за принципом денацифікації, так як значна кількість великих німецьких промисловців була заарештована за співучасть у злочинах фашистського режиму, а їхнє майно передавалось у розпорядження німецьких земель. Однак, денацифікація в Західній Німеччині поступово була зведена до формальностей і дефіцит кваліфікованих кадрів, менеджерів, директорів підприємств, чиновників тощо змусив окупаційні адміністрації співпрацювати зі старою нацистською елітою: «Були лише старі керівники промисловості, які, зазвичай, і є найрозумнішими людьми країни. Бути розумним, проте, зовсім не означає бути взірцем у моральному відношенні. Те, що інших управлінців немає, розуміли і вони самі, і населення, визнаючи за такими людьми природне право керувати виробництвами» [2]. Водночас, на думку сучасних дослідників, завдяки цій співпраці вдалося забезпечити наступність економічного курсу, зберегти традиційні господарські зв'язки і не допустити загострення економічної та соціальної ситуації [17, с. 174].

Тим не менш, демонополізація виробництва стала важливим напрямком реорганізації німецької економіки, в ході якої концерни перетворювались на акціонерні товариства з символічним капіталом в 100 тис. марок, які укладали орендні угоди із попередніми власниками. Здійснивши реорганізацію підприємств у акціонерні товариства, окупаційна влада восени 1948 року повернула підприємства колишнім власникам. Для регулювання діяльності акціонерних товариств був створений спеціальний державний орган – Опікунське управління. Політика подрібнення і деконцентрації капіталу стосувалася й трьох найвпливовіших банків Німеччини – Німецького, Дрезденського і Комерційного, які було розділено на 30 організацій [17, с. 175].

Найбільший промисловий концерн Німеччини AG Krupp, що впродовж своєї історії займався видобутком вугілля, виробництвом сталі, артилерії, військової та сільськогосподарської техніки, текстильного обладнання, різних верстатів, автомобілів, суден та локомотивів, за рішенням Ялтинської і Потсдамської конференції підлягав повній ліквідації. Керівник концерну Альфрід Крупп був заарештований і засуджений до позбавлення волі за співпрацю з нацистським режимом. За рішенням суду холдинги Круппа, розташовані в різних зонах окупації, були передані відповідним командувачам в американській, французькій, британській та радянській зонах. Переважна більшість під-

приємств та копалень концерну перебувала в британській зоні окупації. Володіння Круппа було вирішено залишити під контролем військової влади. Утім, достроково звільненням у 1951 р. власником і керівником концерну було розпочато вдалу кампанію з відтворення легендарного підприємства, що дозволило концерну вже наприкінці 1950-х років зайняти місце серед найбільших європейських підприємств. Конфісковане майно було повернене власнику.

Швидке відродження промислової імперії стало можливим завдяки поєднанню цілого ряду факторів, серед яких як уміле управління бізнесом, так і сприятлива ринкова кон'юнктура [11]. Так, на підприємствах Круппа було збережено основну частину обладнання, не зважаючи на руйнування приміщень. Крім того, було збережено соціальний капітал – кваліфіковані робітники, інженери, адміністратори були готові відновити роботу та виказували повагу, відданість і підтримку керівнику підприємства. Слід зазначити, що громадськість в Ессені, де були розташовані основні підприємства концерну, сприймала А. Круппа як героя та вважала, що підприємець має зберегти свою власність.

Фінансові можливості промислової імперії були забезпечені за рахунок збережених грошових заощаджень власника в банках інших країн, допомоги за Планом Маршалла на відновлення промисловості, компенсації у розмірі 70 млн доларів від союзників за заборону діяльності вугільних і сталевих підприємств концерну (дозволялася діяльність лише у автомобілебудуванні, суднобудуванні та будівництві локомотивів). Крім того, була здійснена компенсація збитків, нанесених окупаційною політикою союзників, та надані кредити в німецьких банках у розмірі 20 млн доларів, а також кредит від Експортного банку у розмірі більше 60 млн доларів.

Успішна діяльність концерну завдячує швидкій переорієнтації на нові ринки збуту в новостворених чи таких, що розвиваються, країнах Азії та Африки, які гостро потребували індустріалізації (Малі, Ємен, Нігерія, Індія, Пакистан, Тайланд, Іран, Ірак, Бразилія, Аргентина, Чилі та ін.). Тобто, відродження підприємств концерну співпало у часі зі створенням нових держав після розпаду колоніальних імперій та формуванням попиту на продукцію концерну та сприятливою ринковою кон'юнктурою.

Водночас відбувся перехід до випуску нових видів продукції та диверсифікація діяльності. Концерн освоював виробницт-

ва засобів зв'язку, синтетичних тканин, пластмас, механізмів для очищення води та повітря. Дві сотні вчених розробляли проблему застосування нового металу – титану, для авіації. Інженери створювали удосконалене обладнання для вантажівок та локомотивів, що придатне для використання у специфічних природних умовах різних країн. Було створене конструкторське бюро та управління промислового будівництва. Управління займалося будівництвом заводів, доменів, мартенів, прокатних цехів, мостів тощо у країнах Африки та Азії. Крім того, компанія Круппа будувала не лише промислові об'єкти, а й створювала відповідну інфраструктуру для працівників, зокрема житло, школи, лікарні тощо, тобто, розбудовувала міський простір та соціальні об'єкти навколо містоутворюючого підприємства на кшталт Ессена в Німеччині, звідки й походив концерн.

Слід також зазначити, що однією із складових успішного відновлення був авторитет компанії серед бізнес-середовища, зокрема банків, що дозволило отримувати кредити та податкові пільги, а також впливові зв'язки родини Круппів серед бізнес-еліт та європейської аристократії. Наприклад, торговельні угоди з азійськими країнами часто уклалися не напряму, а через посередників, зокрема Датську Східно-Азійську компанію, що мала договір про співпрацю з концерном Круппа. Головою компанії був кузен датського короля.

Таким чином, на початку 1950-х років у розпал західнонімецького «економічного дива», в концерні Круппа був зосереджений весь виробничий цикл: від видобутку руди до випуску різноманітної цивільної продукції. У 1960 р. на підприємствах концерну працювали 110 тисяч осіб, які виробляли верстати та локомотиви, автобуси та кораблі, портові крани та батареї центрального опалення, побутову техніку та мости для зубного протезування. Оборот концерну у 1966 р. становив близько 5 млрд марок. Утім економічна криза далася взнаки. У 1967 р. концерн було перетворено із сімейного підприємства на акціонерне товариство, а у 1999 р. Krupp AG об'єднався з одним зі своїх головних конкурентів – концерном Thyssen. Сьогодні ThyssenKrupp AG – найбільший у світі виробник високолегованої сталі, а також металообробних верстатів [1].

Власність найпотужнішої бізнес імперії Німеччини першої половини ХХ ст., найбільшого німецького виробника хімічної продукції – концерну IG Farben, що об'єднував шість найбіль-

ших хімічних корпорацій (по 27,4% капіталу компаній BASF і Bayer, Agfa – 9%, Hoechst (включно з Cassella и Chemische Fabrik Kalle) – 27,4%, Weiler-ter-Meer – 1,9% та Griesheim-Elektron – 6,9%) [18], була конфіскована у власників згідно з «Загальним наказом № 2 відповідно до Закону військового уряду № 52» від 2 липня 1945 року, що дозволив США розподілити володіння та контроль над заводами та обладнанням. Всього IG Farben володіла 159-ма заводами. 30 листопада 1945 року Закон № 9 Контрольної ради Союзників «Про вилучення майна, що належить IG Farben, і контролю над ним» офіційно закріпив вилучення [19]. Слід зазначити, що справа концерну IG Farben є вельми показовою, зважаючи на місце, що займав концерн у німецькій економіці, наявність сотень філіалів у різних країнах світу, а також формування взірцевої організаційної структури бізнесу. Водночас керівництво концерну безпосередньо було спонсором нацистського режиму, а на підприємствах концерну використовувалася праця в'язнів концтаборів, вироблялися хімічні речовини, що використовувалися у газових камерах та на лінії фронту.

Розділ власності концерну слідував за поділом Німеччини на чотири окупаційні зони. Утім, з часом, у західній зоні окупації від ідеї знищення компанії відмовилися, зокрема, через тісні бізнес-зв'язки компанії з американськими інвесторами та необхідність промисловості підтримувати реконструкцію в країні [15].

17 травня 1952 року у офіційній газеті Верховної комісії союзників (Allied High Commission) було оприлюднено Генеральний наказ № 1, що регулював розміри акціонерного капіталу компаній-наступників IG Farben: Bayer – 387,7 млн, BASF – 340,1 млн, Hoechst – 285,7 млн, Cassella – 34,1 млн марок, а також склад активів та порядок їх обміну. Cassella завдяки переліку товарів, що вироблялися – ліки, фарби, синтетичні смоли, стала фаворитом на біржі. Водночас серед «Великої трійки», що включала Bayer, BASF та Hoechst, виникла необхідність поділу Cassella, оскільки компанії регулярно блокували управління спільними активами Cassella. Зрештою, кожна з компаній «Великої трійки» викупила 25,1% Cassella за 34,1 млн марок, а для управління була створена наглядова рада. Таким чином, в 1951–1953 рр. між компаніями Bayer, BASF та Hoechst було поділено 4/5 всіх підприємств IG Farben [12, с. 409].

Отже, після тривалих років бюрократичної тяганини, судових процесів над керівниками компаній, створення десятку комісій із приводу ліквідації / реорганізації концерну, виступів працівників підприємств концерну на підтримку свого нацистського керівництва, прийняття низки нормативних актів окупаційною адміністрацією щодо діяльності концерну, формального його поділу тощо близько третини акціонерного капіталу IG Farben залишилося у власності родин засновників – Байер і Дуйсберг з Bayer та Зігле з BASF. Ще близько третини акціонерного капіталу належало дрібним власникам, а інша частина – у власності німецьких та іноземних корпорацій [12, с. 409]. Керівництво концерну достатньо швидко повернулося до управління підприємствами.

У січні 1955 року Верховна комісія Союзників видала Закон про ліквідацію концерну. Утім компанії-наступники – «Байер», «БАСФ» і «Хехст» – залишаються до сьогодні одними з найбільших у світі хімічних та фармацевтичних корпорацій з розгалуженою мережею філій і дочірніх підприємств в різних країнах світу. Ці компанії часто проводять узгоджену економічну політику, що посилює їх спільні конкурентні позиції на ринках.

Відродженню своєї діяльності підприємства концерну IG Farben завдячують зокрема тісним бізнес-зв'язкам між компаніями і банками, що мали перехресне володіння акціями та підпорядковувалися рішенням фактично одних і тих же осіб-власників. Крім того, монополії Руру отримали 3,8 млрд доларів через Кредитний банк відновлення в межах допомоги за Планом Маршала [12, с. 410]. Вигідні кредити були надані й компаніям-наступникам IG Farben.

Особливістю економічного відновлення Німеччини у повоєнний період стала наявність сімейних підприємств із давньою історією. Слід зазначити, що в Німеччині окрім малого і середнього бізнесу до сімейних підприємств належить велика кількість компаній з багатомільярдным оборотом і філіями в різних країнах світу. Більшість цих компаній була створена ще у XIX – на початку XX ст. та зуміла зберегти і примножити свої позиції на ринку не зважаючи на поразку Німеччини у двох світових війнах. До таких підприємств належать найбільший в Європі за оборотом торговельний концерн Schwarz-Gruppe (мережі супермаркетів Lidl і Kaufland), багатопрофільна технологічна компанія Robert Bosch GmbH (автокомпоненти, електротехніка), торго-

вельні компанії Metro і Aldi, виробник побутової хімії Henkel, фармацевтичні фірми Boehringer Ingelheim і Merck, медіахолдинг Bertelsmann [4]. Саме сімейні підприємства, на думку вчених, ставали стабілізуючим фактором економіки в умовах криз, що пояснюється незалежністю сімейних підприємств від субсидій та державних привілеїв. Необхідною умовою успішної діяльності таких компаній є забезпечення на ринку чесної конкуренції.

Висновки. Дослідження повоєнного відродження та ролі у відбудові економіки німецьких концернів дозволило зробити такі висновки. По-перше, як показала практика повоєнного відновлення Німеччини, великі підприємства з концентрованим капіталом швидко відновили свою діяльність, зберегли позиції на внутрішньому та на міжнародному ринках і стали запорукою успіху німецької економіки. Саме великий бізнес є основою економічного потенціалу країни, великі корпорації є бюджетотворювачами окремих громад, де здійснюють свою діяльність, та в значній мірі формують державний бюджет, забезпечують робочі місця тощо. Завдяки наявним ресурсам великі компанії мають порівняно більші можливості для впровадження досягнень науки і техніки. Навколо великого корпоративного капіталу вибудовуються мережі малого і середнього бізнесу, діяльність яких тим чи іншим чином пов'язана з великою корпорацією.

По-друге, думка про необхідність деконцентрації великого бізнесу не завжди відповідає реальним потребам економіки і суспільства. Разом з тим, великий капітал тяжіє до утвердження монополізму, тому необхідним є створення «запобіжників» негативному впливу діяльності корпорацій-монополістів задля досягнення значимих для суспільства результатів та забезпечення соціально-економічної ефективності.

По-третє, історичний досвід показує, що можна знайти ефективні форми поєднання інтересів держави, бізнесу і суспільства. Задля цього важливим, зокрема, є застосування інструментів, що сприяють підвищенню соціальної відповідальності бізнесу, заохочують інвестування компаній у розвиток соціальної сфери, підтримують розвиток конкурентного середовища тощо. В контексті відбудови України, можна було б використати досвід Німеччини, де були впроваджені заходи, що створювали можливість участі працівників у капіталі компанії (Закон про співучасть в управлінні), антикартельне законодав-

ство (прийнятий Закон проти обмеження конкуренції, створено Федеральне відомство з нагляду за картелями), систему соціального забезпечення (закони про робочий час, соціальне страхування, відпустки, медичне страхування) тощо. Ці заходи уряду сприяли пом'якшенню соціально-економічних протиріч та зростанню добробуту населення і якості життя.

1. Буцко А. 200 лет немецкой династии «пушечных королей». DW. URL: <https://p.dw.com/p/11qVk> (Last accessed: 12.08.2022).
2. Векслер Ю. Германия после войны: Уроки денацификации. *Радио Свобода*. URL: <https://www.svoboda.org/a/24572701.html> (Last accessed: 10.08.2022).
3. Гуменюк В.В. Зарубіжний досвід повоєнної трансформації державного управління і уроки для України. *Економіка України*. 2022. № 8. С. 34-54. doi: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.08.034>
4. Гурков А. Мотором немецкой экономики остается семейный бизнес. DW. URL: <https://p.dw.com/p/3HdDi> (Last accessed: 17.06.2022).
5. Дейнеко Л.В., Кушніренко О.М., Ципліцька О.О., Гахович Н.Г. Наслідки повномасштабної воєнної агресії РФ для української промисловості. *Економіка України*. 2022. № 5. С. 3-25. doi: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.05.003>.
6. Джадт Т. Після війни. Історія Європи від 1945 року. Пер. з англ. К. Зарембо. Київ, 2020. 928 с.
7. Железняк Я. 5 історій економічного успіху після війни: світовий досвід для України. LB.ua. URL: https://lb.ua/economics/2022/04/13/513199_5_istoriy_ekonomichnogo_uspihu_pislya.html (Last accessed: 20.05.2022).
8. Зверяков М.І. Формування моделі економічного розвитку в нових історичних реаліях. *Економіка України*. 2022. № 8. С. 3-19.
9. Іванов С.В. Економічне відновлення і розвиток країн після збройних конфліктів та воєн: невтрачені можливості для України. *Економіка України*. 2019. № 1. С. 75-89. doi: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2019.01.075>.
10. Кіндзерський Ю. Повоєнне відновлення промисловості України: виклики та особливості політики. *Економічний аналіз*. 2022. Т. 32. № 2. С. 101-117. doi: <https://doi.org/10.35774/econa2022.02.101>.
11. Манчестер У. Стальная империя Круппов. История легендарной оружейной династии. Пер. с англ. Л.А. Игоревский. Москва, 2003. 702 с.
12. Перетолчин Д.Ю. Новый мировой Фарбен-порядок. Москва, 2019. 481 с.

13. Пилипенко Я. Відбудова України після війни: хто, як і за чий гроші. *Економічна правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/rus/columns/2022/05/19/687200> (Last accessed: 10.08.2022).
14. Підоричева І. Ключові завдання повоєнного відновлення України. *Дзеркало тижня*. URL: <https://zn.ua/ukr/macrolevel/kljuhovizavdannja-povojennoho-vidnovlennja-ukrajini.html> (Last accessed: 11.08.2022).
15. Румянцев Ф.Я. Концерн смерти. Москва, 1969. 64 с.
16. Сидорчук К. Зброя, зрада, держмайна: чотири історії про націоналізацію та війну. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/05/23/7347964> (Last accessed: 10.09.2022).
17. Социальное рыночное хозяйство: концепция, практический опыт и перспективы применения в России. Под ред. Р.М. Нуреева. Москва, 2007. 325 с.
18. Company-Histories. BASF Aktiengesellschaft. URL: <https://www.company-histories.com/BASF-Aktiengesellschaft-Company-History.html> (Last accessed: 13.07.2022).
19. Hayes P. Industry and Ideology. IG Farben in the Nazi Era. Cambridge, 2001. 412 p.

References

1. Butsko, A. (2011, July 7). 200 years of the German dynasty of cannon kings. DW. Retrieved from <https://p.dw.com/p/11qVk> [in Russian].
2. Veksler, Y. (2012, May 7). Germany after the war: Lessons from denazification. *Radio Svoboda - Radio Freedom*. Retrieved from <https://www.svoboda.org/a/24572701.html> [in Russian].
3. Humeniuk, V.V. (2022). Foreign evidence of the military transformation of state administration and lessons for Ukraine. *Ekonomika Ukrainy - Economy of Ukraine*, 8, 34-54. doi: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.08.034> [in Ukrainian].
4. Gurkov, A. (2019, April 29). The family business remains the engine of the German economy. DW. Retrieved from <https://p.dw.com/p/3hddi> [in Russian].
5. Deineko, L.V., Kushnirenko, O.M., Tsyplitska, O.O., Hakhovych, N.H. (2022). The consequences of large-scale military aggression of the Russian Federation for the Ukrainian industry. *Ekonomika Ukrainy - Economy of Ukraine*, 5, 3-25. doi: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.05.003> [in Ukrainian].
6. Judt, T. (2020). Postwar: A History of Europe Since 1945. Kyiv [in Ukrainian].

7. Zhelezniak, Y. (2022, April 13). 5 stories of economic success after the war: light evidence for Ukraine. LB.ua. Retrieved from https://lb.ua/economics/2022/04/13/513199_5_istoriy_ekonomichno_go_uspihu_pislya.html [in Ukrainian].
8. Zvieriakov, M.I. (2022). Forming a model of economic development in new historical realities. *Ekonomika Ukrainy - Economy of Ukraine*, 8, 3-19 [in Ukrainian].
9. Ivanov, S.V. (2019). Economic innovation and development of the country after violent conflicts and wars: new opportunities for Ukraine. *Ekonomika Ukrainy - Economy of Ukraine*, 1, 75-89. doi: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2019.01.075> [in Ukrainian].
10. Kindzerskyi, Y. (2022). Reinvention of industrialism in Ukraine: quotes and peculiarities of politics. *Ekonomichny Analiz - Economic Analysis*, 32(2), 101-117. doi: <https://doi.org/10.35774/econa2022.02.101> [in Ukrainian].
11. Manchester, W. (2003). Steel Empire Krupp. The history of the legendary weapons dynasty. Moscow [in Russian].
12. Peretolchin, D.Y. (2019). New World Farben Order. Moscow [in Russian].
13. Pylypenko, Y. (2022, May 19). Reconstruction of Ukraine after the war: who, how and with whose money. *Ekonomichna Pravda - Economic Truth*. Retrieved from <https://www.epravda.com.ua/rus/columns/2022/05/19/687200> [in Ukrainian].
14. Pidorycheva, I. (2022, June 2). Key tasks of the post-war reconstruction of Ukraine. *Dzérkalo týzhnia - Mirror of the week*. Retrieved from <https://zn.ua/ukr/macrolevel/kljuhovizavdannja-povojennoho-vidnovlennja-ukrajini.html> [in Ukrainian].
15. Rumyantsev, F.Y. (1969). Death Concern. Moscow [in Russian].
16. Sydoruk, K. (2022 May 23). Weapons, treason, state property: four stories about nationalization and war. *Ukrainska Pravda - Ukrainian Truth*. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/05/23/7347964> [in Ukrainian].
17. Nureev, R.M. (Ed.). (2007). Social market economy: concept, practical experience and application prospects in Russia. Moscow [in Russian].
18. Company-Histories. BASF Aktiengesellschaft. Retrieved from <https://www.company-histories.com/BASF-Aktiengesellschaft-Company-History.html>.
19. Hayes, P. (2001). Industry and Ideology. IG Farben in the Nazi Era. Cambridge.

Стаття надійшла до редакції 8 вересня 2022 р.